

**SCRISORILE PRIVATE ȘI RĂSPÂNDIREA ȘTIINȚEI DE CARTE
ÎN MEDIUL NOBILIMII DIN UNGARIA
(SECOLELE XIV-XV)**

**PRIVATE LETTERS AND THE SPREAD OF LITERACY
AMONG NOBILITY FROM HUNGARY**

SUMMARY

This study discusses a special category of documents, the private letters, in the context of the spread of literacy among the nobility in the medieval Kingdom of Hungary. The archives of the noble families preserved numerous charters having a juridical importance. Although, nobles came into contact with written documents while discharging public offices that did not necessarily make them literate, but as Franz Bäuml suggested, quasi-literate. Since late twelfth century in Hungary the court decisions were usually put into writing and in the thirteenth century the number of written documents increased. Evidence provided by the case of Himfi family and its archives points towards the adoption of the written means of communication at least since 1370s. The members of this noble family, living in different parts of the kingdom, exchanged information among themselves not only through messengers, but also through missives. The private letters circulating between the Himfi nobles and others date from 1370s-1380s and their number increases during the first half of the fifteenth century. This development should be interpreted as a sign of the adoption of the technology of writing into activities previously dominated by orality. Thus, some of the nobles were able to use writing either as generators of private letters or as readers, either directly or in a mediated form since the late fourteenth century.

Motto:

„Nam cancelarii, ut dicebant, pro eo, quod nisi
per ipsos requisitos regi loqui poterant, deprimebant
et subleuabant aliquos, ut uolebant. Propter quod illos
suos reges esse generaliter et publice fatebantur,
et regem alium non habere se dicebant.”

Rogerius, *Cântecul de jale*

Potrivit afirmațiilor lui Rogerius, în preajma invaziei tătarilor din anul 1241, printre pricinile conflictului dintre nobilime și regele Bela IV era și apariția unui aparat birocratic, cancelaria regală. Din obidă față de piedicile puse de noul sistem de înregistrare a petițiilor nobililor și rezolvarea lor de către cancelariști, se poate ca unii dintre nobilii nemulțumiți să fi afirmat în mod ostentativ că aceștia deveniseră deținătorii reali ai puterii. Citatul de mai sus sugerează o reacție negativă la trecerea de la o formă de comunicare orală între supuși și monarh, la una intermediată de scris prin aparatul birocratic¹. Percepția supușilor pare a fi fost aceea a substituirii monarhului de către membrii cancelariei sale. Principala calitate a intermediarilor era stăpânirea scrisului. Însă la cea dată scrisul nu era un fenomen nou în Ungaria. Deși nu era foarte răspândit, totuși, începând din ultimele decenii ale secolului al XII-lea hotărârile judecătorești trebuiau să fie erau consemnate în scris. În citatul de mai sus avem de-a face mai degrabă cu un ecou al reacției de nemulțumire față de o nouă inovație în organizarea administrării justiției la curtea regală, sau un avans al scrisului într-un domeniu dominat până atunci de oralitate. De la mijlocul secolului al XIII-lea introducerea unui model de guvernare mai sistematic, bazat pe utilizarea actului scris a obligat treptat nobilimea să se adapteze noilor cerințe ale utilizării acestuia. Când și cum a început nobilimea să recunoască avantajele folosirii scrierii, când a adoptat folosirea scrisului în scopuri particulare, sau în altele decât cele juridice? Se apreciază că în prima jumătate a secolului al XVI-lea nobilimea în general posedă cunoștințe de scris și de limba latină². În acest articol vom prezenta câteva observații cu privire la etapele răspândirii scrisului în rândul nobilimii pe baza cazului Himfi pe care îl cunoaștem mai îndeaproape. Așa cum rezultă din acest caz deja din ultimele decenii ale secolului al XIV-lea nobilii folosesc scrierea în comunicarea unor informații cu caracter personal.

¹ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. V-VI, *Cântecul de jale de Rogerius*, București, Bucovina, 1935, p. 25.

² Sigismund Jakó, Radu Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu*, București, Editura Științifică, 1971, p. 76.

Procesul de răspândire a utilizării scrierii în diferite domenii ale vieții sociale a fost abordat din diferite perspective de mai bine de o jumătate de secol. Foarte recent în istoriografia românească a apărut lucrarea lui Károly Vekov referitoare la istoria capitlului de la Alba Iulia. Unul dintre capitolele acestei lucrări prezintă nașterea locurilor de adeverire în contextul dezvoltării scrierii în regatul Ungariei între secolele XII-XIV³. Vekov subliniază rolul decisiv pe care l-a avut introducerea procedurii probatorii scrise în justiție pentru impulsivizarea răspândirii scrisului. Acest proces a coincis cu căderea treptată în desuetudine a instituției pristavului (*pristaldus*) în cursul primei jumătăți a secolului al XIII-lea și înlocuirea mărturiei orale a acestuia cu mărturia actului scris elaborat de un loc de adeverire posedând o pecete autentică⁴.

Într-o lucrare publicată mai întâi în anul 1979 și reeditată în 1993 istoricul britanic Michael T. Clanchy a oferit un tablou al dezvoltării scrierii în Anglia între 1066-1307⁵. Principalul său argument este că amploarea fără precedent a utilizării actelor scrise în administrația regală și justiție a favorizat pătrunderea științei de carte în aproape întreaga societate. Procesul de răspândire a scrisului în Anglia, așa cum apare în descrierea lui Clanchy corespunde în linii mari cu dezvoltarea similară în capătul răsăritean al Europei latine.

În mediavistica românească referitoare la evoluția cnezimii și nobilimii românești, de la Maria Holban, și mai departe prin Radu Popa și până la Ioan Drăgan, este un fapt de notorietate că secolul al XIV-lea a surprins aceste elite în stadiul oralității. Stăpânirea cnezială, de pildă, era definită de Radu Popa ca o stăpânire de fapt, nerecunoscută prin actul scris, doveditor al unei donații regale⁶. În cazul unor familii aceste situații par să se fi prelungit până în prima jumătate a secolului al XV-lea. Această stare a fost explicată prin păstrarea autonomiei districtelor românești, de fapt domenii ale cetățîilor regale, în care practicile curente din domeniul transferurilor de proprietate și apariția domeniilor nobiliare au întârziat. Dacă unele exemple, este drept rare, induc ideea că unii români din regiunea Banatului au dobândit acte de proprietate încă din secolul al XIII-lea, cele mai multe documente transmise până la noi provin din a doua jumătate a secolului al XIV-lea după care numărul lor a crescut treptat. Documentele păstrate de elitele românești din sudul Transilvaniei și Banat sunt aproape exclusiv diplome de proprietate sau acte cu caracter juridic emise de diferite cancelarii, regală, voievodală, sau capitluri și conventuri. Această situație caracterizează cea mai mare parte a arhivelor de familie medievale care ni s-au păstrat⁷.

În acest studiu vor fi prezentate rezultatele cercetărilor mele în domeniul nobiliare. Ocupându-mă de dezvoltarea familiei Himfi, cu o evoluție medie ca realizări în epocă, însă cu meritul excepțional de a ni se fi păstrat o mare parte din piesele arhivei lor, am dat peste un număr de acte, extrem de rare pentru secolele XIV-XV în Ungaria, și anume scrisorile private. Aceste piese au sugerat inițial ideea unei folosiri obișnuite a scrisului, în mediul privat nobiliar. Încercând să caut argumentele care să dovedească abilitatea de a citi și a scrie a nobililor, am abordat și unele chestiuni referitoare la identitatea indivizilor și circumstanțele în care au recurs la scriere.

Familia Himfi, la origine având un statut semi-liber, de îngrijitori ai câinilor de vânătoare regali în comitatul Veszprém (*leporariferi*), a fost înnobilitată în 1270, devenind mici stăpâni de pământ. În vremea domniei regelui Carol Robert, intrând în slujba coroanei au dobândit însemnate donații de sate în comitatele Timiș și Caraș astfel încât din anii 1320 familia a avut două domenii principale, aflate la o distanță apreciabilă unul de celălalt. În timpul domniei regelui Ludovic de Anjou, o ramură a nobililor Himfi a atins poziții politice de primă mână, ca militari și oameni politici. Numele lui Benedict Himfi, ban al Bulgariei, comite de Timiș și al altor comitate, este cel mai cunoscut, el fiind cel care a adus familia sa în rândul magnaților. După 1380 familia intră într-un declin relativ, achizițiile de pământ se opresc iar carierele politice nu se mai desfășoară la curtea regală și la un nivel inferior, ei fiind în cel mai bun caz familiari ai unor magnați cu rang de vicecomiți. La

³ Károly Vekov, *Locul de adeverire din Alba Iulia (Secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 2003, p. 69-107.

⁴ *Ibidem*, 103-104.

⁵ Michael T. Clanchy, *From Memory to Written Record. England 1066-1307*, ediția a II-a, Oxford și Cambridge, Blackwell, 1993.

⁶ Maria Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361-1378)* în *Studii și materiale de Istorie Medie*, 5, 1962, p. 57; Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, Ed. Enciclopedică, 1988, p. 165-184.

⁷ Sigismund Jakó, Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 101.

mijlocul secolului al XV-lea, în urmă devastărilor produse pe domeniile lor, au părăsit Banatul în favoarea posesiunilor lor din vestul Ungariei⁸.

Arhiva familiei Himfi, deosebit de bogată, a transmis pe lângă un număr foarte mare de acte de judecată sau porunci regale adresate unor Himfiești aflați în slujba regelui și scrisori private și o listă de socoteli. Însă nu actele emise de cancelaria regală fac obiectul preocupărilor noastre aici, deși acestea aparțin temei de care ne ocupăm prin faptul că ele au fost trimise unor nobili ori au fost utilizate și păstrate de către aceștia. Faptul că nobilii angrenați în funcții administrative, în calitate de slujitori, erau expuși unui flux important de ordine regale scrise, nu a sugerat ideea unei răspândiri a abilității de a citi și de a scrie între membrii acestei clase, ci existența unei categorii de clerici și scribi profesioniști în preajma și în slujba lor⁹. Pentru scopul prezentării noastre este importantă observația făcută de Radu Manolescu și Sigismund Jakó cu privire la apariția în a doua jumătate a secolului al XIV-lea a acelor *literati*, cunoscători de carte care deși aveau pregătirea necesară pentru a deveni clerici, preferau să ducă o viață de laici trăind din veniturile științei scrisului¹⁰. Întrebarea pe care ne-o punem este când a început nobilimea să cunoască scrisul și cititul?

Aflând-ne în fața celor câteva scrisori private primite sau elaborate de membrii familiei Himfi între anii 1370-1440, sau a listei de socoteli a veniturilor și cheltuielilor comitelui de Timiș din 1372, ne-am pus întrebarea în ce măsură acești nobili aveau acces la scriere în mod direct. Scrisorile păstrate au fost expediate de indivizi diferiți. Nu ne vom ocupa aici de scrisorile care provin de la rege, episcopi sau magnați, întrucât aceștia aveau la dispoziție cancelariile proprii. Mult mai semnificative pentru rezolvarea chestiunii care ne interesează sunt scrisorile primite de la indivizi fără poziții oficiale, nobili, cnezi sau înscrisurile elaborate de Himfi înșiși.

Stăpânul moșiei Vinga, al cărui nume nu a fost precizat în transliterarea textului scrisorii, în 1371-73 scria lui Benedict Himfi, pe când acesta era comite de Timișoara, în legătură cu o neînțelegere privind mutarea unor iobagi. Întrucât nobilul de Vinga apela la Benedict în calitate de comite, cu rol de judecător, această scrisoare este una semi-oficială. Nu știm cine a scris-o, însă lipsa unor greșeli de limbă indică un scrib profesionist¹¹.

Laurențiu Himfi, vărul al lui Benedict scria în anul 1386 văduvei lui Benedict Himfi, aflată în acel moment într-o mănăstire din comitatul Veszprém o scrisoare în care o informa despre situația moșiilor ei din Banat¹². Această piesă unică permite afirmația că este vorba de un schimb epistolar, pe care în cazul familiei Himfi, cu domenii și reședințe aflate la foarte mare depărtare unul de celălalt, trebuie să îl imaginăm destul de activ. Deși nepoții de frați ai lui Benedict se aflau în Banat în acel moment, relațiile dintre văduvă și cele mai apropiate rude erau tensionate, astfel încât Laurențiu, rudă ceva mai îndepărtată, supraveghea și posesiunile văduvei. Din cuprinsul scrisorii se vede că este vorba de un răspuns la o scrisoare a văduvei, care nu s-a păstrat. De altminteri, cu toată bogăția arhivei Himfi, care are în jur de 1000 de piese, se pare că acestea sunt numai o parte a numărului real de înscrisuri transmise până la noi. Laurențiu primise o scrisoare de la văduvă în care i se spusese lucruri de care el se disculpa: era vorba despre reclamația făcută de unii juzi ai văduvei (observăm că și ei comunicaseră cu ea tot prin scrisori), cum că el ar fi hrănit caii săi cu nutrețul văduvei. El ținea să spună că lucrurile se petrecuseră invers. În plus, cerea văduvei să ia anumite decizii în legătură cu încasarea dărilor iobagilor săi, sugerând că ar fi mai bine să le încaseze în bani, întrucât prețul cerealelor era scump și țărani se sustrăgeau de la plata lor în natură. În felul acesta avem o altă indicație că Laurențiu aștepta un răspuns în scris. La datarea scrisorii lipsește anul, ceea ce a dus la diferite interpretări, fie anul 1375, fie 1386, însă data de pe urmă pare a fi cea mai sigură. Aspectul

⁸ Pentru detalii vezi Cosmin Popa-Gorjanu, *Medieval Nobility in Central Europe: The Himfi Family*, Teză de doctorat, Central European University, 2004, p. 17-128.

⁹ În acest sens nobilii care au acces la scriere în mod mijlocit sunt definiți drept *quasi-literate*. Vezi Franz H. Bäuml, *Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy in Speculum*, vol. 55, 1980, No. 2, p. 239, 242.

¹⁰ Sigismund Jakó, Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 72-73.

¹¹ Originalul în arhiva familiei Batthyány de Körmend, *Miscellanea Heimiana*, nr. 746. Copie în manuscrisul lui Fekete Nagy Antal, *Temesi bñnság oklevéltár*, p. 1049, nr. 478.

¹² Aurel Răduțiu *et alii*, *Documenta Romaniae Historica C Transilvania*, vol. XIV (1371-1375), București, Editura Academiei Române, 2002, p. 600; Bernát Kumorovitz, *I. Lajos Királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja* (Campania regelui Ludovic de Anjou din 1375 în Țara Românească și războiul (turcesc) în Szazadok, nr. 5, 1983, p. 977; Pál Engel, *A török-magyar háborúk első évei 1389-1392* (Primii ani ai războaielor turco-ungare 1389-1392) în *Memoria rerum Sigismundi Regis. Hadtörténelmi Közlemények*, 111, 1998, 3, p. 19-20, a datat cu argumente scrisoarea în 17 decembrie 1386 în loc de 1375, data propusă de Kumorovitz și preluată de DRH.

scrisorii și greșelile de ortografie și gramatică sunt cele mai semnificative. Forma scrisului, diferită de scrierea cursivă de cancelarie, indică probabil un capelan sau un preot de țară. În plus, apar și câteva greșeli de gramatică sau ortografice¹³. Nu se poate spune dacă Laurențiu însuși este cel care a scris-o. În plus, potrivit practicii epocii, o parte din informații aveau să fie relatate de curierul scrisorii însuși.

Cunoscuta petiție din anii 1370-80, a cnezilor de pe domeniul lui Benedict Himfi, adresată de asemenea soției acestuia, publicată în 1940 în *Documenta Valachorum*, a fost discutată și interpretată de Maria Holban pentru informațiile sale încă din anii 50¹⁴. După cum a arătat în mod îndreptățit această autoare, editorii documentului nu au înțeles despre ce era vorba, întrucât latina era foarte aproximativă, textul fiind gândit în românește și redat în latină, interpretarea depinzând de descifrarea lui cu ajutorul românei. Dacă editorii documentului au avut astfel de dificultăți, ne punem întrebarea cum a putut fi înțeles acel text în epocă. Tot pe baza limbii române? Cine a scris oare acest text? Cu siguranță nu un scrib profesionist. Poate chiar unul dintre cnezi ori vreun preot român. Din păcate textul original a dispărut, astfel că nu putem să vedem aspectul acestei scrisori. Potrivit scrisorii mai sus pomenite a lui Laurențiu Himfi, juzii văduvei lui Benedict îi trimiteau acesteia rapoarte sau reclamații și în anii 1380. Așadar putem observa că folosirea scrisului, chiar și cu greșeli, pătrunsesse dincolo de nivelul stăpânilor de moșii. Chiar și bucătarul lui Benedict Himfi, este autorul unei scurte misive în care îl roagă pe stăpânul său să-l recheme la el, după ce-i poruncise în Timișoara să meargă la curtea lui din Iersig, unde bucătarul Andrei, afirma că se simțea rău. Și această scrisoare conține greșeli de sintaxă și dezacorduri gramaticale¹⁵.

O piesă semnificativă este lista de socoteli cuprinzând veniturile și cheltuielile curții din Timișoara a lui Benedict Himfi pe lunile mai-iunie 1372. Documentul a fost publicat până acum în trei rânduri, fiind unic pentru secolul XIV. Primii editori, Ioan Dani și Costin Feneșan s-au referit la diferitele categorii de oameni ai muncii pomenite în text și au mai făcut observații cu privire la autor, specificul limbii și termenii folosiți¹⁶. Pál Engel l-a publicat din nou și l-a utilizat pe larg atunci când a analizat organizarea guvernării regale în vremea Angevinilor și funcționarea sistemului bazat pe *honor*¹⁷. Cel mai recent documentul a fost publicat în ultimul volum din colecția *DRH C Transilvania*¹⁸. În privința celui care a ținut socotelile, un anume magistrul Nicolae, fiul lui Paul, Dani și Feneșan au apreciat că ar fi fost un italian angajat de Benedict Himfi în timpul misiunii sale din Italia. Pál Engel îl identifica cu vicecomitele de Caraș, posibil chiar fratele lui Benedict Himfi, Nicolau Himfi. Nu se poate spune nimic cu precizie în această privință, însă ne putem întreba cui îi era adresată lista de socoteli și ce rost avea? Comitelui însuși sau vreunui alt slujitor al său? Benedict s-a aflat adesea la curtea regală, sau a fost trimis în diverse misiuni militare în străinătate, păstrându-se un număr important de scrisori cu caracter oficial adresate lui. Însă știm că el avea și un notar propriu, numit Abraham *Litteratus*, căruia îi răsplătise serviciile în 1360 prin obținerea unui sat în comitatul Vas¹⁹. Așadar, se poate ca el să nu fi dispus de cunoștințele necesare pentru scris și citit. Din formulările cuprinse în lista de socoteli, apare clar un personaj numit Nicolae, pe care scriitorul textului îl numește *dominus meus*, și care era cel care trebuia să inspecteze lista de cheltuieli, având probabil rolul de administrator. Acest administrator nu ședea în permanență la curtea comitală din Timișoara, cum nici Benedict Himfi nu o făcea. Ne putem pune întrebarea în ce măsură practica ținării unor evidențe scrise de tip administrativ (în acest caz este vorba de veniturile unui *honor* regale) s-a putut răspândi și pe moșiile nobiliare. Alte exemple de liste de socoteli în fostul regat al Ungariei datează abia de la sfârșitul secolului al XV-lea.

Mai există și câteva scrisori semnate de membrii familiei Himfi, datând din prima jumătate a secolului al XV-lea. Latina acestor texte este relativ corectă, iar aspectul unora dintre scrisorile pe care le-am putut examina, indică scribi profesioniști. Ne vom ocupa mai pe larg de acestea într-un studiu viitor.

¹³ Vezi observațiile lui Kumorovitz și Engel în lucrările citate.

¹⁴ Maria Holban, *Mărturie asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea în Studii și Materiale de Istorie Medie* 2, 1957, 407-420.

¹⁵ Dl. 47872.

¹⁶ Ioan Dani, Costin Feneșan, *O listă de socoteli din Banatul secolului al XIV-lea în Banatica*, III, 1975, 145-152.

¹⁷ Pál Engel, *Honor, vár, ispánság* (Honor, cetate, comitat), *Századok*, 5, 1982, p. 917-920

¹⁸ *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania, vol. XIV, (1371-1372)*, București, Editura Academiei Române, 2002, p. 101-108.

¹⁹ Dl. 41582.

Concluziile la aceste observații sunt în mod evident limitate. Ele se referă numai la exemplele pe care le cunoaștem, rezultate din documentele familiei Himfi. Cu toate precauțiile care se impun, putem face observația că nobilimea, expusă contactului cu scrisul atunci când exercita funcții administrative și în cursul proceselor de judecată, ca să nu mai vorbim de participarea la viața religioasă, deși la mijlocul secolului al XIII-lea reacționa cu indignare în fața greutăților puse de funcționarea unui sistem birocratic incipient, pare că în cursul secolului al XIV-lea a adoptat utilizarea scrisului în scopul comunicării private. Misivele care s-au păstrat din anii 1370 și al căror număr sporește în prima jumătate a secolului al XV-lea indică o amplificare a utilizării acestui tip de scriere în cadrul nobilimii. Deși tentantă, ipoteza cunoașterii scrierii sau cititului de către nobilii înșiși, destinatari sau autori ai acestor scrisori, poate fi dovedită numai în cazul celor care au urmat cariere clericale. Totuși, trebuie să remarcăm numărul mare de scrisori private care circulă între diferite personaje din mediul nobiliar începând cu anii 1370. Este posibil ca existența acestor scrisori să nu fie un indicator sigur al adoptării acestei forme de comunicare la acea dată. Întrucât nu erau piese cu importanță juridică, nici grija pentru păstrarea lor nu putea fi la fel de mare ca în cazul diplomelor. Așadar folosirea scrisorilor private de către nobili ar fi putut fi un fenomen mult mai timpuriu decât lasă să se întrevadă exemplele discutate mai sus.